

Zárójelentés a T 47060. sz. OTKA kutatási projektről

Forgács Tamás

Mindennapi életünk során gyakran alkalmazunk előre gyártott elemeket, afféle paneleket. Ezek nagyon sokfélék lehetnek, gondoljunk például a paneles építkezési formára vagy az elektronikai termékek nagyobb részegységeire, mint a számítógépben az alaplap, a hang- és videokártyák stb. Még gondolkodásunk sem mentes az ilyen „készen vett” sémáktól, gondoljunk az olyan sztereotip elképzelésekre, mint a német termékek megbízhatóságába vagy a kelet-európai termékek kevésbé jó minőségébe vetett hitünk. Ugyancsak igen gyakran élünk ilyen elemekkel mindennapi kommunikációnk során: ha ugyanis szövegeket alkotunk, akkor nem csupán szavakat kapcsolunk össze mondatokká, hanem nagyon sok esetben olyan kész „építőelemeket” is alkalmazunk, mint pl. *pult alatt, egy füst alatt; dugába dől; Ki korán kel, aranyat lel*. Ezeket az építőelemeket összefoglaló néven állandósult szókapcsolatoknak vagy – újabb elnevezéssel – frazémáknak nevezzük.

Mint más nyelvek, a magyar is rendkívül gazdag ilyen „előre gyártott” elemekben. Ugyanúgy, ahogy a szavaknak, ezeknek is megvan a maguk élete: vannak köztük olyanok, amelyek elavultak, esetleg már ki is vesztek nyelvünkéből (pl. *feltette az Orbán süvegét* 'nagyon jó a kedve, ill. berúgott'), vannak olyanok, amelyek régen keletkeztek, de ma is nagyon gyakorta élünk velük (pl. *nagy feneket kerít vminek* 'körülményesen kezd hozzá vmihez', *körmére ég a dolog vkinek* 'el van maradva vmilyen munka befejezésével'), sőt ma is folyamatosan keletkeznek ilyenek (*ahogy a csövön kifér* 'teljes gázzal', *már a spájzban van* 'nagyon közel, esetleg már birtokon belül van'; *Az élet nem habostorta; Az igazság odaát van* stb.).

Különösen a köznyelv és a szlengnek nagyon gazdagok az ilyen szerkezetekben, nem ritkán eléggé durva kifejezéseket is lehet köztük találni. Eredetüket tekintve is nagyon változatos a kép: többségük a mindennapi élet különféle tevékenységi köreiből származik (*hosszú lére ereszt vmit, egy gyékényen árul vkivel, dűlőre jut, nem árul zsákbamacskát, vargabetűt csinál* stb.), esetleg bizonyos népszokásokra (*kiteszik a szűrét, bekötik a fejét, pártában marad, pünkösdi királyság* stb.) vagy babonás elképzelésekre (*meg van kötve a keze, megoldódik a nyelve, minden hájjal megkent, falra festi az ördögöt* stb.) vezethető vissza.

Ezeknek az állandósult szókapcsolatoknak a gyűjtése, szótárazása már nagyon régen megkezdődött (gondoljunk csak Rotterdami Erasmus 1574-ben megjelent *Adagiorumára*). A magyarban is régtől fogva találkozunk ilyen gyűjteményekkel, közülük is az első 1598-ban jelent meg Bártfán, az azóta eltelt 400 év alatt pedig igen szép számmal láttak napvilágot szólás- és közmondásgyűjtemények. Ezek azonban egyrészt rendkívüli terminológiai összevisszaságról tanúskodnak, másrészt nem igazán törődnek ezeknek az egységeknek az elméleti státuszával. Az állandósult szókapcsolatokkal való elméleti foglalkozás ugyanis főként csak a 20. században indult meg. A francia Charles Bally volt az, aki 1909-ben megjelent *Traité de Stilistique Française* című munkájában a *frazeológia* elnevezést, mint műszót elsőként használta, de tézisei nem hullottak túlzottan termékeny talajra. Csak a század

harmincas és negyvenes éveiben kezdődött meg a Szovjetunióban a frazeológiának mint nyelvészeti részdiszciplínának a kifejlődése, majd nagyjából 1970 óta figyelhető meg a tudományág igen erős fellendülése az európai nyelvészetben. Az orosz (főképp szovjet, pl. Permjakov, Dobrovolskij) nyelvtudományi kutatás előnyét elsősorban a német nyelvtudomány tudta ledolgozni, erről számos elméleti konferencia anyaga tanúskodik (pl. Mannheim 1981, Zürich 1984, Oulu 1986, Straßburg 1988, Aske 1990, Saarbrücken 1992 stb. – 1988 óta ezek EUROPHRAS + évszám néven zajlanak). stb. Mára azonban igen megerősödött ez az irányzat más országok nyelvtudományi kutatásaiban is.

A terminológiai és elméleti kérdések tekintetében ugyan máig viszonylagos megosztottság mutatkozik (főként abban a kérdésben, hogy az idiomatizmus-e a frazeológiai egységek megkülönböztető kritériuma, vagy elegendő-e, hogy a szóban forgó nyelvi egység több lexéma állandósult kapcsolata legyen), ám kétségtelen, hogy mára az angolszász (pl. Taylor 1975, Cowie 1998), de még inkább a német nyelvtudományban az elmélet szemszögéből is nagyon megerősödött ez az irányzat. Ezt számos frazeológiai összefoglalás is bizonyítja (pl. Burger 1973, Koller 1977, Pilz 1981, Burger – Buhofer – Sialm 1982, Fleischer 1997, Palm 1997, Burger 1998 stb.).

A magyar nyelvtudományban is kétségtelenül nagy arányú a fejlődés a korábbiakhoz képest. Igen nagy előrelépés történt például a nyelvünk állandósult szókapcsolatait szótárszerűen bemutató munkák tekintetében. Ezekből sokáig meglehetősen nagy hiány volt a könyvpiacra. Margalits Edének a honfoglalás ezeréves évfordulójára készült szótára mellett sokáig csak O. Nagy Gábor 1976-ban megjelent kitűnő gyűjteményét lehetett megvásárolni, amelyben azonban a nagyszámú tájnyelvi és régi nyelvi adat között némiképp elsikkadnak a mai nyelvünkben valóban használatos fordulatok. Az utóbbi néhány évben azonban három nagy szólás-, illetve közmondásszótár is napvilágot látott (Bárdosi 2003, Forgács 2003 és Litovkina 2005).

Ami az elméleti jellegű munkákat illeti, elsősorban O. Nagy Gábor munkásságát kell kiemelnünk (vö. pl. O. Nagy 1956, 1968, 1977 stb.), de rajta kívül is számos kutató foglalkozott az állandósult szókapcsolatok problematikájával (pl. Voigt 1975, Rozgonyiné 1981, Szemerényi 1988 stb.). A frazeológiával foglalkozó tanulmányok száma tehát a magyarban is viszonylag nagy, az újabb szakirodalom eredményeit is összefoglaló áttekintő munka azonban nem nagyon született. A közmondások elméletével foglalkozik ugyan Szemerényi fentebb említett kis könyve (*Közmondás nem hazug szólás*), de ez a szólásokat gyakorlatilag nem is tárgyalja. A maga nemében kitűnő alkotás Hadrovics László 1995-ben megjelent munkája is (*Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*), ám ez – mint címe is mutatja – inkább egy történeti jellegű feldolgozás: elsősorban a szólások létrejöttéhez vezető morfoszintaktikai változásokkal, illetve keletkezésük szótörténeti magyarázataival foglalkozik. Továbbra is hiányzik tehát a magyar szakirodalomban egy olyan jellegű összefoglalás, amely javarészt leíró szempontból közelít a frazeológiai egységekhez, bemutatja bonyolult nyelvrendszerbeli helyüket, kitér osztályozásuk nehézségeire, keletkezésük és szövegbeli felhasználásuk kérdéseire, fordíthatóságukra stb. Emiatt éreztem szükségét annak, hogy a saját szólás- és közmondásgyűjteményem készítése kapcsán szerzett elméleti tapasztalatokat, s a témakörrel kapcsolatos egyéb kutatásaimat összefoglalva és a

magyar és a külföldi szakirodalom eredményeivel kiegészítve, ezeknek a szókapcsolatoknak a legfőbb kérdéseit alaposabban is körüljárjam, s a szélesebb közönség számára összegezzem.

A projekt során elkészült könyvben meglehetősen részletesen foglalkozom a frazeológia mint tudományág tárgyával, alaposan körüljáróm a frazeológiai egységek meghatározásának nehézségeit, a lexikális és pszicholingvisztikai rögzültség kérdéseit, valamint a szerkezeti rögzültség jellegzetességeit, illetve viszonylagosságát.

A következő nagy fejezetet a frazeológiai kapcsolatok osztályozásának szentelem. Többféle szempont szerint is csoportosítom az ide tartozó egységeket, így kommunikációs funkcióik szerint, szintaktikai szempontok, illetve a jelentés alapján. A szintaktikai-szemantikai keverékosztályozás című fejezetben pedig részletesebben is körüljáróm az egyes típusokat a szólásoktól a közmondásokig. Ebben a részben olyan, a magyar frazeológiai irodalom által eddig némileg mellőzött típusokat is részletesebben bemutatok, mint a kollokációk, az onimikus frazeologizmusok vagy a frazeológiai terminus technikusok.

A közmondásoknak – a frazeológiában betöltött súlyuknak megfelelően – egy önálló fejezetet szentelek, ebben a típusaikon kívül tárgyalom szerkezeti kérdéseiket és jelentésviszonyaikat is, valamint röviden az ún. parömiológiai minimum kérdéskörét. Ez utóbbival kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy újabb vizsgálatok alapján a korábbi eredményektől eltérő megállapításokra jutottam.

Az ötödik nagy fejezetben a frazeológiai egységek jelentésviszonyaival foglalkozom, így azok poliszemiájával, paradigmikus kapcsolataival, szinonima- és antonimaviszonyaival. Ezután egy újabb fejezetben tárgyalom a frazeológiai egységek szövegbeli felhasználásának kérdéseit, szövegbe épülésük módozatait, s részletesen bemutatom az egységek átalakításának, elferdítésének lehetőségeit és fajtáit is, hiszen ezek a megoldások – különösen a reklámok vagy a viccek szövegeiben – meglehetősen gyakoriak.

A következő két fejezet némiképp elméletibb vonatkozású a többinél. Ennek oka, hogy noha könyvem inkább alapozó jellegű, úgy éreztem, hogy a témakör iránt érdeklődő kutatók, doktoranduszok számára a kérdéskör olyan mélyebb vonatkozásait is fel kell villantanom, ami őket további kutatásokra inspirálhatja. (Ugyanezért idézem vitás kérdésekben gyakran különböző szerzők véleményét is, s nem szorítokozom pusztán saját megállapításaimra.) A hetedik fejezetben a frazeológiai egységek vonzatviszonyaival foglalkozom, részletesen is bemutatva az idiomatikus kifejezések és a funkcióigés kapcsolatok bővítményviszonyait, kitérve a szerkezeten belüli és kívüli valencia kérdésére is. Az ezt követő fejezet a lexikalizálódási folyamat különböző faktorait igyekszik körbejárni, azaz főként történeti oldalról közelíti meg a kifejezések keletkezését. Ebben részletekbe menően, s gyakran szemléletes történeti példákon is bemutatom a jelentés oldaláról bekövetkező változásokat éppúgy, mint az alaki oldalon jelentkező morfoflexiós módosulásokat, de kitérek az ún. unikális komponensek létrejöttének kérdésére is.

A kilencedik fejezetben a frazeológiai egységek keletkezésének kultúrtörténeti kérdéseivel foglalkozom, s röviden bemutatom a legfontosabb magyar szólásgyűjteményeket valamint eredetmagyarázó munkákat is. Az utolsó fejezetben kitérek a frazeológiai egységek kontrasztív vizsgálatának kérdéseire is, s számos példán igyekszem megvilágítani a

frazeológiai megfelelés, a lexikális megfelelés, illetve a látszólagos megfelelés problémakörét, benne az egyes altípusokkal, s a besorolás nehézségeivel. A 288 oldalas könyvet részletes irodalomjegyzék és tárgymutató zárja.

A könyvet igyekeztem úgy megírni, hogy ne csak nyelvészek forgathassák haszonnal, hanem a téma iránt nyitott egyetemisták vagy más érdeklődők is. Ezért arra törekedtem, hogy számos példával illusztráljam az elmondottakat, sőt – ha lehet – az egyes kifejezéseket ne csupán önmagukban mutassam be, hanem konkrét szövegpéldákön keresztül is. Emellett – legalább lábjegyzetben – nagyon sokszor utalok az egyes kifejezések keletkezésének művelődéstörténeti hátterére is, ezek ugyanis többnyire nagyon érdekesek, így színesebbé tudják tenni az egyébként szárazabb nyelvészeti leírást is.

Remélem, hogy az olvasók a könyvet letéve úgy fogják érezni, hogy számos kérdést jobban értenek ezzel a szókészleteti szempontból oly fontos, de egyben igen színes, ennél fogva nehezen csoportosítható nyelvi jelenségcsoporttal kapcsolatban, s megértik talán azt is, miért képviselnek a témát kutató nyelvészek is oly gyakran eltérő álláspontot az egyes csoportokkal kapcsolatban. Nem véletlenül választottam ugyanis munkám mottójául Johann Wolfgang von Goethe egyik szállóigévé vált sorát, melynek magyar fordítása a következőképpen hangzik: *Szürke minden elmélet, barátom, de zöld az élet aranyfája.*

Azt gondolom, hogy az *élet aranyfája* esetünkben a nyelvi kifejezésformák gazdaságát, színességét, azok gyakran szeszélyes egymásba fonódását jelenti. Nyilvánvaló, hogy minél kisebb nyelvi egységekről van szó, annál könnyebben tudunk viszonylag egzakt megállapításokat tenni róluk, bár nem téveszthetjük szem elől, hogy már a pusztán lexémák, sőt a morfémák között is lehet találkozni többarcú nyelvi jelenségekkel, például átmeneti szófajokkal (pl. névutómelléknév) vagy képzőszerű ragokkal (pl. *-szor/-szer/-ször*). Minél nagyobb terjedelmű nyelvi egységekkel van viszont dolgunk (pl. szólásokkal vagy közmondásokkal), annál nehezebb lesz igazán egyértelmű kategóriákba sorolnunk őket. Ugyanakkor azonban a kutatónak egyértelműen törekednie kell arra, hogy amennyire csak lehet, igyekezzék minél pontosabban leírni, s bemutatni az általa vizsgált jelenségeket. Remélem, hogy az olvasók azt fogják érezni, hogy ez a vizsgált jelenségcsoport adta keretek között elég jól sikerült, s talán azért az elmélet sem sikerült nagyon szárazra. Bízom benne, hogy a számos példa, szövegbeli előfordulásokat bemutató példamondat és a sok színes eredetmagyarázat segített elkerülni, hogy az olvasók túlságosan elméletinek és unalmasnak érezzék munkám, azaz talán az *elmélet* sem lett annyira „szürke”. Ha így van, akkor nem dolgoztam hiába.

A könyv a Tinta Könyvkiadó Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához című sorozatának LXIX. köteteként fog megjelenni. Címe: Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai. (ISSN 1419-6603; ISBN 978 963 7094 69 9). Lektora Rozgonyiné Molnár Emma volt. Már megtörtént a tördelése, jelenleg a korrektúra folyik, s várhatóan hamarosan megjelenik.

Dr. Forgács Tamás